

УДК 159.922.7

Формування адаптивних здібностей дітей в умовах сім'ї

Біла І.М.

доктор психологічних наук,

професор кафедри соціальної політики

Національного педагогічного університету

імені М.П.Драгоманова

Біла І.М. Формування адаптивних здібностей дітей в умовах сім'ї

Анотація

У ході вивчення проблеми становлення адаптивних здібностей в умовах сім'ї нами доведено, що сімейна взаємодія є шляхом формування особистісних орієнтирів, які визначають життєву траєкторію, вектор розвитку здібностей, успішної життєвої стратегії.

З'ясовано, що у сім'ї наряду з іншими формуються й навички спілкування, взаємодії, адаптивні здібності, які за зразком творчих, являють собою інтегральну категорію, що є надбудовою над усіма іншими здібностями (загальними, спеціальними) та забезпечують успіх у виконанні різноманітних діяльностей і як наслідок – успішну адаптацію. Адаптивні здібності, які є запорукою пошуку ефективних шляхів розв'язання будь-яких пізнавальних, творчих життєвих задач, розвиваються у сім'ї, починаючи з раннього віку. Найбільш поширеними розвивальними джерелами в дошкільному віці є: бесіди з близькими дорослими, спостереження за навколишнім, заняття в дошкільному навчальному закладі, читання художньої літератури, прогулянки в природі, екскурсії на виставки і в музеї, розвивальні ігри, телебачення, персональний комп'ютер тощо.

З метою оптимізації та корекції сімейної взаємодії нами розроблено серію вправ для батьків, що сприяють формуванню демократичного стилю сімейного виховання, спільності “дитина-дорослий”, позитивного сімейного середовища. Посилення позитивного розвивального взаємовпливу в сім'ї проявляється у зростанні рівня педагогічної грамотності батьків, що позначається на розвитку, поведінці дитини та сприяє розквіту її здібностей, в тому числі адаптивних.

Ключові слова: дитина, сім'я, здібності, адаптація, адаптивні здібності.

Біла И.Н. Формирование адаптивных способностей детей в условиях семьи

Аннотация

В ходе изучения проблемы становления адаптивных способностей в

условиях семьи нами доказано, что семейное взаимодействие является путем формирования личностных ориентиров, которые определяют жизненную траекторию, вектор развития способностей, успешной жизненной стратегии.

Выяснено, что в семье наряду с другими формируются и навыки общения, взаимодействия, адаптивные способности, которые по образцу творческих, представляют собой интегральную категорию, надстройку над всеми другими способностями (общими, специальными) и обеспечивают успех в выполнении различных деятельности, и как следствие - успешную адаптацию. Адаптивные способности, которые являются залогом поиска эффективных путей решения любых познавательных, творческих жизненных задач, формируются в семье, начиная с раннего возраста. Наиболее распространенными развивающими источниками в дошкольном возрасте являются: беседы с близкими взрослыми, наблюдения за окружающим, занятия в детском саду, чтение художественной литературы, прогулки в природе, экскурсии на выставки и в музеи, развивающие игры, телевидение, персональный компьютер и тому подобное.

С целью оптимизации и коррекции семейного взаимодействия нами разработана серия упражнений для родителей, способствующих формированию демократического стиля семейного воспитания, общности "ребенок-взрослый", положительной семейной среды. Усиление позитивного развивающего взаимовлияния в семье проявляется в росте уровня педагогической грамотности родителей, что сказывается на развитии, поведении ребенка и способствует расцвету его способностей, в том числе адаптивных.

Ключевые слова: ребенок, семья, способности, адаптация, адаптивные способности.

Bila I.N. Creation of adaptive abilities of children in the family environment

Summary

During our studies for the problem creating adaptive abilities in the family environment, we proved that family interaction is done by creating personal targets that define the life trajectory, vector of ability, successful life strategy.

It was found that in the family, along with other emerging and communication skills, interaction, adaptive abilities, followed by the sample of creative abilities, are presented as integrated category, which is a superset of all other abilities. They include the variety of abilities, such as general (mental, physical, learning abilities) and special (leadership, communication, artistic, visual, etc.) and ensure success in the implementation of various activities and as a result - successful adaptation.

Adaptive skills that are the key to finding effective ways to resolve any cognitive, creative life problems emerging in the family, from an early age. According to the studies, the most common developmental sources in the preschool years are: conversations with close adults, observation of others, classes in pre-schools, reading literature, walks in nature, trips to exhibitions and museums, developmental games, television, personal computer etc. The most important way is the democratic style of family upbringing, characterized

by a high degree of verbal communication between parents and children, inclusion of children in discussing family problems, willingness of the parents always come to the rescue, promotion of being active, curiosity, creativity, providing child leeway.

Family interaction that activates the cognitive, productive activities, maintains interest and motivation to its process, stimulates the development of personal-value, cognitive and creative areas and is an essential factor of formation and manifestation abilities of the child that can adapt to any, even the difficult living conditions.

The negative factors of the family education is a priority of material well-being, lack of spirituality of the parents, authoritarian or liberal, immoral style and tone of relations in the family, abnormal psychological climate in the family and pedagogical culture of communication, ignorance of parents in psycho-pedagogical aspects and others.

In order to optimize and correction of family interactions we have developed a series of exercises for parents to facilitate the formation of a democratic style of family education, community "adult-child", positive family environment. Enhancing positive developmental interference in the family manifested in increasing the level of pedagogical knowledge of the parents, which affects the development, the child's behavior and contributes to the development of the abilities, including adaptive ones.

Keywords: child, family, abilities, adaptation, adaptive capacity.

Актуальність дослідження. Дитині часто приходиться стикатися з зовнішнім світом: з його незвичайністю, новизною та небезпеками. В умовах взаємодії з іншими людьми, взаємовідносинами, правилами вона може опинитися у складній ситуації. В такі моменти дитині необхідно володіти адаптивними здібностями або ж сховатися в психологічно безпечній, комфортній ніші, роль якої повинна виконувати сім'я.

Згідно досліджень науковців (Т.В.Говорун, С.О.Ладивір, М.І.Лісіна, Е.Г.Ейдемільер, Т.М.Яблонська та ін.) сім'я є першою і головною "школою" соціального досвіду. Соціальний досвід вчені називають домінуючою стороною в розвитку особистості (Л.С.Виготський, С.Л.Рубінштейн, П.Я.Гальперін, Л.І.Божович, В.С.Мухіна та ін.). В процесі засвоєння цього досвіду відбувається не лише набуття дітьми окремих знань та вмінь, але й розвиток їх здібностей, формування особистості. При цьому важливим є фактор середовища, простору соціальної взаємодії, в якому дитина знаходила б

стимули для самонавчання та саморозвитку саме на початковому етапі онтогенезу, який є визначальним для особистісної побудови. Адже у дошкільному віці особистість «виробляється» (В.В.Давидов) за умов створення такого середовища, яке б забезпечувало дитині розвивальну взаємодію, особлива роль у якій відводиться спільності «дитина-дорослий».

Саме тому з'ясування особливостей сімейної взаємодії у становленні особистості дитини, її адаптивних здібностей стало **завданням нашого дослідження**.

Виклад основного матеріалу. Сім'я є первинною мікросистемою соціуму, через яку індивід засвоює знання, а також виступає головним агентом впливу на особистість, що детермінує ті чи інші її якості та характеристики. Сім'я – це певний морально-психологічний клімат, а для дитини – школа стосунків з людьми. Саме в сім'ї складаються уявлення дитини про добро і зло, про порядність, про поважне ставлення до матеріальних та духовних цінностей. З близькими людьми в сім'ї вона переживає почуття любові, дружби, обов'язку, відповідальності, справедливості. В сім'ї закладаються суб'єктивні цінності, які є внутрішнім регулятором діяльності, особистісного розвитку дитини. У сім'ї наряду з іншими формуються й навички спілкування, взаємодії, адаптивні здібності.

За зразком до творчих, адаптивні здібності являють собою інтегральну категорію, що є надбудовою над усіма іншими здібностями. Вони включають шерег різноманітних здібностей, як наприклад, загальні (розумові, фізичні, здібності до навчання) та спеціальні (лідерські, комунікативні, артистичні, образотворчі та ін.), що забезпечують успіх у виконанні різноманітних діяльностей і як наслідок – успішну адаптацію. Тобто адаптивні здібності є водночас творчими, адже саме вони є запорукою пошуку ефективних шляхів розв'язання будь-яких пізнавальних, творчих життєвих задач, починаючи з раннього віку.

Саме в сім'ї, у першому соціальному інституті, дитина розвиває свої здібності, в тому числі й адаптивні. Так, у результаті проведення “середовищної” дослідницької програми В.М.Дружиніним було з'ясовано, що

розвиток творчих здібностей (здібності до розумової творчості), невербального інтелекту та парціальних здібностей (пам'яті, уваги, сенсомоторики) залежить від сімейного середовища. У роботі О.Л.Григоренко та Б.І.Кочубея, також доведено, що рівень розвитку вербальної та невербальної креативності (загальної творчої здібності) залежить від широти кола спілкування та наявності в сім'ї демократичного стилю виховання, а величина генетичної зумовленості більшості особистісних якостей (виключаючи темперамент) значно нища від показників наслідуваності загальних та спеціальних здібностей [5, с. 135].

Це пояснюється тим, що діти зазвичай прагнуть копіювати поведінку тих, з ким вони знаходяться в самому близькому контакті. Почасти це свідомо спроба поводити себе так само, як поводять себе значимі дорослі, почасти – неусвідомлена імітація, яка є одним з аспектів ідентифікації з іншим. В зв'язку з цим важливо відмітити, що діти вчать у батьків певним способам поведінки, не лише засвоюючи правила, які їм безпосередньо повідомляють (готові рецепти), але й спостерігаючи наявні у стосунках батьків моделі (прикладі) [10, с. 248].

На думку Е.Берна, долею людини у значній мірі керує “батьківське програмування. Цей неусвідомлений процес Е.Берн називає скриптуванням - формування сценарію, життєвого плану у дитинстві під впливом батьків. Меседжі, які батьки неодноразово повторюють закарбовуються у підсвідомі настановлення і визначають майбутні ціннісні орієнтації, здібності. Спілкування з дорослими, які виховують дитину, є для неї джерелом не порівняним ні з чим іншим яскравих, особисто адресованих їй впливів, стимулів та зразків (О.О.Смирнова, С.Ю.Мещерякова, А.Г.Рузская, М.І.Лісіна та інші) [6, с. 25].

Це демонструє аксіоматичність тези Л.С.Виготського про те, що всі вищі психічні функції людини першочергово формуються як зовнішні, тобто такі, в реалізації яких бере участь не один, а мінімум два суб'єкта. І лише поступово вони стають внутрішніми, перетворюються з «інтерпсихічних» в «інтрапсихічні». Розробка поглядів Л.С.Виготського призвела до створення

оригінальної концепції дитячого розвитку, в рамках якої розвиток дитини розуміється як процес присвоєння дітьми суспільно-історичного досвіду, накопиченого попередніми поколіннями людства (О.М.Запорожець, О.М.Леонтьєв, Д.Б.Ельконін). Спілкування з дорослими для маленької дитини служить єдиною можливим контекстом, в якому вона засвоює та «привласнює» добуте людьми раніше [6, с.17].

Саме сімейна взаємодія, “психічна стимуляція”, яка відбувається при спілкуванні та сумісній діяльності дитини і дорослих є вирішальним середовищним фактором розвитку інтелекту дітей, що прямо визначає адаптивну спроможність дитини. Так, наприклад, результати проведеного В.М.Дружиніним дослідження засвідчили, що ті, хто отримував емоційну підтримку експериментатора краще розв’язують тестові завдання, а наявність чи відсутність контролю за поведінкою дитини значно не впливає на результатах вимірювання інтелекту. Тобто не когнітивно-поведінковий контроль, а емоційна підтримка, створення певної емоційної обстановки значно впливає на результат розумової діяльності дитини. При відсутності контролю поведінки та емоційної підтримки розумні діти починають боятися невдачі. Навпаки, при високому контролі за поведінкою та емоційній підтримці (домінуюча гіперпротекція) у низькоінтелектуальних дітей розвивається мотивація успіху. При збереженні емоційної підтримки та відсутності жорсткого контролю зі сторони дорослого підвищується інтелектуальна продуктивність [5, с.150].

Все це відповідає уявленням Л.С.Виготського про “зону наблизчого розвитку: будь-яке підтримуюче втручання дорослого покращує результат розв’язання задачі. Загалом вплив спілкування на психічний розвиток дитини відбувається завдяки: 1) сприятливим «об’єктивним» якостям дорослого, які поєднуються з його властивостями як суб’єкта спілкування; 2) збагаченню дорослими досвіду дітей; 3) прямої постановки дорослими задач, які потребують від дитини оволодіння новими знаннями, вміннями та здібностями; 4) на основі підкріплюючої дії думок та оцінок дорослого; 5) можливості для дитини черпати у спілкуванні зразки дій та вчинків дорослих; 6) сприятливих умов для розкриття дітьми свого творчого, самобутнього начала [6, с.30].

Вирішальну роль спілкування в загальному психічному розвитку дитини доводять, на думку М.І.Лісіної, три групи фактів, зокрема: 1) вивчення дітей-«Мауглі» (у дітей, які вирости в ізоляції від суспільства спостерігається глибокий та незворотній недорозвиток), 2) дослідження природи та причин госпіталізму (відхилення, що пов'язані з відсутністю материнського догляду, зокрема у дітей, що виховуються у дитячих будинках) і 3) прямий вияв впливу спілкування на психічний розвиток у формуючих експериментах [6, с.25].

Підтвердженням цьому є також результати дослідження, отримані Скіллом та його співробітниками в 30-ті роки в одному з пансіонатів для розумово відсталих дітей штату Айова. Всього в групу входило 25 малюків, ці діти весь час лежали у своїх ліжках і були відділені один від одного шторами. Було помічено, що діти, які вирости в таких умовах, як правило, ніколи не досягають нормального рівня інтелектуальної адаптації, більшість залишається в клініках для розумово неповноцінних. Скіллс взяв 13 дітей і помістив у заклад для розумово неповноцінних жінок. Жінки дуже скоро емоційно прийняли немовлят, доглядали за ними, розмовляли та пестили. Згодом діти почали прискорено розвиватися, інтелект їх досяг норми, і практично всі вони у майбутньому стали повноцінними членами суспільства (четверо отримали вищу освіту) [4, с.97].

Спілкування, на думку вчених, так само необхідне дитині, як їжа. Малюк, який отримує повноцінне харчування та гарний медичний догляд, але обділений постійних контактів з дорослими, погано розвивається не лише психічно, але й фізично. Помічено, що коли дітей виховують в дитячому садку, де спілкування дитини з дорослим зводиться до мінімуму, так як на одного вихователя приходиться більше 10 дітей, то вони відстають від своїх ровесників, які виховуються в сім'ї, в інтелектуальному і сенсомоторному розвитку [4].

Було остаточно встановлено, що для виживання та розвитку дитині необхідно, щоб з нею гралися, розмовляли декілька разів на день. Людське спілкування є життєво важливим для дитини. Відомий сімейний терапевт Вірджинія Сатір рекомендує обіймати дитину декілька разів в день,

стверджуючи, що чотири обійми необхідні кожному просто для виживання, а для хорошого самопочуття потрібно не менше восьми обіймів в день! [3, с.12]. Для правильного психічного розвитку маленької дитини першочерговим є стосунки з матір'ю (Дж.Боулбі, Р.Спітц, А.Фрейд та інші). Нестача спілкування з нею, ставить під загрозу життя дитини, перешкоджає її фізичному та психічному розвитку. Дефіцит спілкування в ранньому віці накладає рокову печать на наступну долю особистості, визначаючи формування у неї агресивності, антисуспільних нахилів та душевної спустошеності [6, с. 4]. Тобто без постійної уваги, емоційного спілкування з дорослим розвиток малюка уповільнюється, що призводить до різноманітних психологічних порушень і труднощів.

Для хлопчиків особливо небезпечна ізоляція батьків від виховання. Якщо хлопчик не знаходить в батьку еталона чоловічої поведінки і при цьому залежить від сильної та енергійної матері, він виростає психологічно безстатевим, нерішучим й боязким. Дівчатка, навпаки, стають все більш агресивними та забійкуватими, у них розвиваються чоловічі риси характеру: вони рвуться в лідери, прагнуть керувати іншими.

Вчені звертають увагу на госпіталізацію – хворобу, яка виникає у дитини при недостатності спілкування з дорослим. Посмішка, ласкаві слова, дотик до тіла дитини, обійми – з цього складається невловима і така важлива форма виховання, яку ми називаємо безпосередньо-емоційним спілкуванням.

В.М.Дружинін зауважує, що любов, емоційна близькість та підтримка, яку висловлюють один одному члени родини у православної традиції має велике значення [5, с.137]. Більше всього благополуччю дитини сприяє доброзичлива атмосфера й така система сімейних взаємостосунків, яка дає відчуття захищеності та одночасно стимулює та спрямовує її розвиток.

Батьківська любов – це величезне та незамінне джерело духовного розвитку дитини, емоцій, моральних якостей, позитивного світосприймання, впевненості в собі; умова і невичерпне джерело чуйності, турботи, поваги до людей. В атмосфері любові та близькості задовольняється потреба дитини в позитивних емоціях, яких вона потребує з моменту народження. Спілкування в

атмосфері близькості, любові, довіри, турбота один про одного здійснюють сильний вплив на дитячу психіку і в подальшому дають широкий простір для емоційних переживань дитини, реалізації її потреб, задоволення інтересів, а тим самим стають для неї справжньою школою соціальних стосунків та ареною самоздійснення [10, с. 247]. Значимий дорослий своїм одобренням підкріплює успішні дії дитини, сприяє їх закріпленню, а докори дорослого грають для неї роль диференційованого, негативного сигналу та ведуть до того, що дитина відмовляється від неодобрюваної дії.

Вчені підкреслюють, що дитинства, повного любові, вистачає на все подальше життя. Дитина, яка недоотримала батьківської любові виростає недобррозичливою, озлобленою, черствою до переживань інших людей, зухвалою, невживчивою в колективі ровесників, інколи – замкнутою, занадто сором'язливою та невпевненою. Дитина, яка виросла в атмосфері надмірної любові, заласкування, благоговіння та пошанування, рано розвине в собі риси егоїзму та егоцентризму, зніженості, розбещеності, зазнайства та лицемірства. Якщо у сім'ї немає гармонії почуттів, якщо взагалі дитина схильна до впливів аморальної атмосфери, емоційно негативних проявів по відношенню до самої дитини, то інколи в таких сім'ях розвиток дитини ускладнюється, сімейне виховання стає несприятливим фактором формування особистості дитини, ускладнює розвиток здібностей дитини, її адаптивності [10, с. 254].

Відомий психотерапевт В.І.Гарбузов застерігає від застосування неправильного виховання, що провокує розвиток девіантності та дезадаптивності:

1. Виховання за типом А (неприйняття, емоційне відторгнення) – неприйняття індивідуальних особливостей дитини, що поєднується з жорстким контролем, з імперативним нав'язуванням їй єдино правильного типу поведінки. Тип виховання А може поєднуватися з нестачею контролю і навіть повним потуранням.

2. Виховання за типом В (гіперсоціалізуюче) виражається в тривожно-недовірливій конценції батьків про стан здоров'я дитини, її соціальний статус

серед товаришів, і особливо в школі, очікуванні успіхів в навчанні та майбутній професійній діяльності.

3. Виховання за типом С (егоцентричне) – культивування уваги всіх членів сім'ї на дитині, іноді на шкоду іншим дітям або членам сім'ї [10, с. 259].

Цікаву класифікацію відхилень в стилях сімейного виховання (що співставляє особливості формування особистості дітей та стилів сімейного виховання) пропонують А.О.Лічко та Е.Г.Ейдемільер:

Гіпопротекція характеризується нестачею опіки та контролю. Дитина залишається без нагляду. Невключеність дитини в життя сім'ї призводить до асоціальної поведінки із-за незадоволення потреби в любові та визнанні.

Домінуюча гіперпротекція виявляється в підвищеній, загостреній увазі та турботі, надмірній опіці та контролі поведінки, сліжці, заборонах та обмеженнях. Дитину не привчають до самостійності та відповідальності. Це призводить або до реакції емансипації, або до безініціативності, невмінню постояти за себе.

Гіперпротекція, як зване виховання “кумира сім'ї”. Батьки прагнуть звільнити дитину від найменших труднощів, потакають її бажанням, надмірно обожнюють та захоплюються її успіхами і вимагають такого ж захоплення від інших. Результат такого виховання проявляється у високому рівні домагань, прагненні до лідерства, яке може поєднуватися з недостатньою завзятістю та опорою на свої сили.

Емоційне відторгнення – дитиною тяготяться, її потреби ігноруються. Іноді з нею жорстоко обходяться. Батьки вважають дитину обузою і проявляють загальне незадоволення нею. Часто зустрічається приховане емоційне відторгнення: батьки прагнуть завуалювати реальне ставлення до дитини підвищеною турботою та увагою до неї. Такий стиль виховання має найбільш негативний вплив на розвиток дитини (втрата любові, втрата особистості, любові до “себе”) [10, с. 262].

Встановлено, що лише незначна частина батьківської громади спроможна забезпечити гармонійний розвиток індивідуальності дитини (14,5%). У більшості сімей відзначено схильність до парціального стилю виховання

(74,5%), в якому лише частково задовольняються потреби дитини, неповною мірою враховуються її індивідуальні відмінності, турбота про розвиток визначальних для особистості властивостей проявляється епізодично. У значній кількості сімей виявлено спрямованість на дисгармонійний розвиток індивідуальності дитини (11%).

До такого типу сімей відносяться сім'ї, що живуть за межею бідності. Бідність, на думку Т.В.Говорун, наражає родини, їхній побут, планування життя на “щоденні стреси”, які корелюють з багатьма негативними проявами-відставаннями в умінні навчатися в першу чергу. Брак пізнавальних умінь зафіксовано психологічними дослідженнями у дітей з бідних сімей вже з 3-4 років.

Встановлено, що економічні проблеми батьків з бідних сімей позначаються на ставленні до власних дітей: вони – або авторитарні у їх вихованні, більш роздратовані потребами догляду за ними, агресивні в ситуаціях фахової експертизи умов розвитку, значно більш прискіпливі до поведінки малечі, гнівливі та караючі за найменшої провини, не задовольняють навіть базові потреби дитини. Або ж набагато частіше, обирають нехтуючий, ігноруючий стиль виховання, байдужі не тільки до будь-яких потреб та інтересів дітей, але й до їхніх хвороб чи успіхів, маніпулюють ними, не переймаються поведінкою, харчуванням, вбранням, самопочуттям і, навіть, тривалою відсутністю дітей вдома. І ті, і інші нездатні до нормальної опіки та догляду за дітьми, емпатійного спілкування з ними, задоволення як біологічних, так і соціальних їхніх потреб, байдужі до їх життєдіяльності загалом. Вони більшою мірою, схильні виявляти негативні емоції щодо навколишнього світу, сусідів, вчителів, частіше пригноблюють дітей, застосовуючи фізичне і психічне їх покарання, що в сукупності не може не позначитися на астенічних або гіперастенічних психічних станах дітей, їх дезадаптивності.

Отже, економічний чинник поряд з іншими в першу чергу зумовлює несприятливий психологічний клімат родини, патологічні стилі сімейного виховання. Переживання відносної економічної депривації та фрустрації

відіграє роль спускового механізму, який починає поширювати свій деструктивний вплив на зародження та розвиток тих особистісних складових, які зумовлюють норму психічного розвитку. Він стає достатньо вагомим у спричиненні ризику особистісного розвитку передусім дітей сімей імігрантів, біженців, неповних, багатодітних родин, національних меншин, а також неповнолітніх матерів. Сучасні суспільні тенденції посилюють небезпеку розвитку. Згідно різних європейських джерел, датованих після 2000 року, один з 3-х дітей живе в бідності; 25 % проживає з безробітними батьками; 40 % в бідній неповній материнській родині [2].

Зв'язок між умовами життя і виховання в сім'ї та типом особистості дитини було виявлено й у дослідженнях Н.І.Непомнящої. Згідно отриманих результатів, у сім'ях дітей з цінісним фоном реально-звичного функціонування, найнижчим типом відносин «Я-інший» однією з провідних цінностей дуже часто вважаються матеріальне благополуччя, налагоджений побут, як правило, панує культ речових, практичних, а не особистісних відносин. Тому і дитину, її досягнення оцінюють з точки зору не стільки її особистості, скільки досягнутого результату. Переважання з боку близьких негативних оцінок, що накопичує досвід невдач призводить до того, що у багатьох дітей даної групи відсутня самостійність, вони невпевнені в собі, часто відчувають страх, виявляють негативізм, конфліктність, неадекватне сприйняття поведінки і ставлення до себе з боку інших дітей.

В сім'ях з універсальними цінностями (але такі діти, на жаль, становлять меншість) виховуються діти, з найвищими типами відносини «Я - інший», з високим рівнем розвитку здатності «бути собою та іншим», з високими показниками подолання обмеженості уявлень про світ і про себе, розвитку свідомості та діяльності. Дітям у таких сім'ях розповідають багато казок, вдома з ними багато граються, ігри та іграшки час від часу змінюють, при цьому діти часто самі придумують свої нові ігри. Характерною для цих сімей є також відкритість сім'ї людям, різним інтересам, різноманітним і новим справам і т. д. У той же час існують сімейні традиції, випускається домашня газета і т.п. Все

це формує в дітей прагнення до цікавого (у всіх сферах), нового, вдосконалення, творче ставлення до будь-якої справи.

Як правило в сім'ях, які відрізняє відкритість різним інтересам, справам, людям, різноманітність форм і змісту спілкування з дитиною, прояв уваги до інших людей, турбота про них, відповідальне і особистісне ставлення до різних видів діяльності і оцінка через таке ставлення особистості дитини, всіляке заохочення любові до ігор, визнається висока цінність освіти, виховуються здібні, обдаровані діти. Батьки особливу увагу приділяють навчанню своєї дитини, обираючи для неї книги, посібники, розвиваючі ігри тощо. Дітей і батьків об'єднують загальні пізнавальні інтереси, на основі яких виникають стійкі дружні відносини. Головна, практично обов'язкова особливість сім'ї будь-якої обдарованої дитини – незвично висока увага до дитини. Підтримка дорослих призводить до закріплення тих чи інших форм поведінки, реакція батьків визначає подальший розвиток здібностей та обдарувань дітей, забезпечує їх успішне самоздійснення, адаптацію [7, с.135].

Так, із результатів дослідження Т.М.Яблонської, сім'ї художньо обдарованих дітей переважно збалансовані і середньозбалансовані, в них досить оптимальний рівень згуртованості, здебільшого гнучкі й прозорі правила функціонування, достатня міра адаптивності до стресових ситуацій. У сім'ях обдарованих дітей панує позитивний інтерес батьків до своїх дітей, помірна директивність, велика міра прийняття та підтримки, більша послідовність у вихованні.

Для звичайних сімей характерним є хаотичний та меншою мірою гнучкий тип адаптації, а рівень згуртованості частіше тяжіє до полюсу роз'єднаності, існують виразні внутрішні межі, неоптимальна віддалена емоційна дистанція, правила характеризуються непослідовністю, розмитістю структури, що утворює хаотичний полюс адаптації [11].

Тобто сімейна взаємодія, спілкування є шляхом формування особистісних орієнтирів, що визначають життєву «траєкторію», вектор розвитку здібностей, успішної життєвої стратегії. Його побудову стимулюють взаємини дітей з

дорослими, спільні ігри, прогулянки, заняття, читання художньої літератури, екскурсії з ними в природу тощо.

Загалом здібності дітей формуються через оволодіння тим змістом матеріальної і духовної культури, техніки, науки, мистецтва, які засвоює підростаюча людина в процесі навчання [8]. При цьому важливим є демократичний стиль виховання, що характеризується високим ступенем вербального спілкування між батьками і дітьми, включеністю дітей в обговорення сімейних проблем, успішністю дитини при готовності батьків завжди прийти на допомогу, прагненням до зниження суб'єктивності в баченні дитини, заохоченням активності, допитливості, креативності, наданням свободи дій та інформації про об'єкт чи явище, які цікавлять дитину. За цих умов інтерес, активність та пізнавальний досвід дитини забезпечує формування когнітивно-творчих основ її особистості, здібностей; заохочення та підтримка естетичних, моральних потреб сприяє формуванню особистісно-ціннісного підґрунтя розвитку здібностей; формування вольових якостей та емоційних процесів забезпечує мотиваційно-вольовий аспект розвитку здібностей і гармонійної особистості в цілому [1].

Динаміка формування всіх компонентів розвитку здібностей, оволодіння пізнавальним, соціальним досвідом, запас дитячих знань у більшості залежить від того, наскільки батьки забезпечують дитині змістовне пізнавальне спілкування, підтримують захоплення, інтереси дитини, пропонують різні пізнавальні, розвивальні джерела та стимули. З метою аналізу розвивальних джерел, які живлять психіку дошкільника та формують передумови для становлення їх здібностей, особистісного потенціалу нами було проведено експериментальне дослідження в дитячих садках м. Києва. Важливо відзначити, що методики (спостереження, бесіди та анкетування) носили не лише діагностичний характер, але водночас мали профілактичну, просвітницьку мету – знайомили батьків, дорослих, що виховують дітей, з розвивальними можливостями різноманітних пізнавальних джерел. Згідно з результатами дослідження, найбільш поширеними розвивальними джерелами в дошкільному віці є: бесіди з близькими дорослими, спостереження за навколишнім, заняття в

дошкільному навчальному закладі, читання художньої літератури, прогулянки в природі, екскурсії на виставки і в музеї, розвивальні ігри, телебачення, персональний комп'ютер тощо. Результати дослідження показали, що дорослі об'єктивно оцінюють значення кожного із визначених джерел і визначають їх рейтинг. Так розвивальний потенціал пізнавальних джерел батьки оцінили по різному, надаючи перевагу заняттям у дошкільному закладі – у 16 % випадків; бесідам з дітьми – 18 %; спільному спостереженню за навколишнім – 16 %; читанню художньої літератури – 12 %; прогулянкам – 14 %; відвідуванню музеїв, бібліотек лише 3 % опитаних; заняттю з персональним комп'ютером – 3 %; перегляду телепередач – 3 % і т.д. (див. мал.1).

Вивчаючи роль розвивального середовища в розвитку особистісних компонентів, ми з'ясували індивідуальні особливості розвивального простору, в якому росте дитина, діагностували пізнавальні інтереси членів окремих сімей (спорт, музика, книги, медицина, художнє мистецтво, природа, подорожі, релігія тощо). Називаючи розвивальні засоби, які, на їхню думку, забезпечують розбудову розвивального середовища для дитини (музика, книги, настільні, комп'ютерні, розвивальні, спортивні ігри), дорослі одночасно аналізували їх розвивальний потенціал і замислювались над перспективою їх збагачення або ж прискіпливої ревізії.

Усвідомлюючи важливість спілкування для розвитку дитини, дорослі, з їх слів, присвячують йому від 10 до 34 годин на тиждень. Найбільш поширеними темами для спілкування з дитиною є теми про навколишній світ, соціальні відносини, життя в дитячому садку тощо.

За нашими даними, дорослі найчастіше усвідомлюють роль художньої літератури у розвитку дитини і читають їй книжки: «щовечора перед сном», «кожен день», іноді «три рази на тиждень», або трапляється, що ще рідше, наприклад «два рази на тиждень». Аналізуючи вибір художніх творів, яким діти віддають перевагу («Казка про втрачений час», «Мойдодир», «Айболить», «Муха-Цокотуха», «Колобок», «Пригоди Піннокіо», народні казки тощо), ми переконалися, що справжні художні твори не втрачають з часом читацьких позицій та популярності. Емоційний акцент супроводу, пояснення змісту твору

і навіть особистісні симпатії дорослого лягають в основу етичних еталонів, настановлень дитини, сприяють формуванню позитивних моделей поведінки.

Опитування батьків продемонструвало також розуміння важливості спілкування дитини з природою. Діти зі слів дорослих в природі проводять кожен день (не рахуючи прогулянки у дитячому садку): «від 1 до 2 годин», «3-4 години на добу», «від 2 до 5 годин» і т.п. Батьки усвідомлюють, що природа забезпечує необхідні умови сенсорного розвитку, експериментування з природним матеріалом є необхідною умовою розвитку чуттєвого, естетичного досвіду, розумової діяльності та ціннісної компоненти здібностей.

Не менш потужним пізнавально-естетичним джерелом формування уявлень, цінностей дітей є мистецтво. І хоча виставки і музеї з дітьми дорослі відвідують дуже рідко (лише 3 % опитаних), значення їх для розвитку психіки малюка складно переоцінити. Ми з'ясували, що батьки майже не водять дітей до театру, не обговорюють їх жанр і тематику. Образотворче мистецтво серед пріоритетних сфер майже не згадується (8 %), серед улюблених творів мистецтва дітей дорослі називають: квіткові композиції творів, ритмічну музику, мультики, кінокомедії, казки тощо. З аналізу матеріалів дослідження стало зрозумілим, що батьки найчастіше знайомлять дітей із літературними художніми творами (казками, віршами). Музика «приходить» у життя дитини повсякчас у вигляді дитячих пісеньок з мультфільмів, ритмічних сучасних мелодій. Лише 4 % опитаних вказали, що першими музичними творами, з якими познайомився малюк, були музичні казки, фольклорна музика, класичні музичні твори.

У супровід сказаному, визначальним для підтримки та розвитку здібностей, в тому числі адаптивних, творчих є стиль дитячо-батьківських стосунків, який може бути імперативним і передбачати характерні однозначні команди, очікування безприкословного дотримання вказівок. Стосунки батьків і дітей при цьому засновуються на авторитеті дорослого, а не на співробітництві та повазі до дитини. Імперативний стиль розвиває в дитині пасивну подативість наряду із залежністю, комформізмом та інфантилізмом. На противагу цьому, інструктивний стиль характеризується наступним: вимоги

обґрунтовуються, батьки розмовляють з дитиною на рівних, доводять, що їх вимоги є закономірними та розумними, вважають дитину рівноправним партнером. Інструктивний стиль спілкування сприяє розвитку ініціативи та твердості. А стиль ігнорування призводить до приховування дитиною своїх сильних сторін, емоційних невротичних реакцій незадоволення.

Стиль гіперсоціалізації, гіперопіки проявляється у демонстративній поведінці батьків, які у здібностях своїх дітей бачать престижність, можливість самоствердження, реалізації своїх нереалізованих потенційних можливостей. При цьому батьки непомірно нагружають дітей гуртками та студіями і не турбуються про перевантаження та байдужість до них дитини. Завищені вимоги батьків занижують самооцінку дитини та віру у власні сили.

Стиль поваги та любові до дитини демонструє любов до самої дитини, а не до її талантів та досягнень. Цей стиль дає дитині впевненість в собі, відчуття захищеності, значимості для ближніх. Дорослі спілкуються з дітьми як дорослими, не створюють частоколу з правил і керуються девізом: “Хочу бачити дитину щасливою і здоровою”, “Майбутнє вибере собі сам” і т.п.

Загалом батькам варто пам'ятати, що варто дотримуватись *принципів сімейного виховання*, які пронизані гуманістичною ідеєю про найвищу цінність дитини, а саме:

- діти повинні рости і виховуватися в атмосфері доброзичливості, любові і щастя;
- батьки повинні зрозуміти і прийняти свою дитину такою, якою вона є, і сприяти розвитку в ній кращого;
- виховні впливи повинні будуватися з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей;
- діалектична єдність щирої, глибокої поваги до особистості і високої вимогливості до неї має бути покладено в основу сімейного виховання;
- особистість самих батьків – ідеальна модель для наслідування дітьми;
- виховання має будуватися з опорою на позитивні основи в зростаючій особистості;

- всі види діяльності, які організуються в сім'ї з метою розвитку дитини, мають бути побудовані на грі;

- оптимізм і позитив – основа стилю і тону спілкування з дітьми в сім'ї.

Негативними факторами сімейного виховання є:

- неадекватний вплив факторів матеріального порядку: пріоритет матеріального благополуччя над реалізацією духовних потреб дитини;

- бездуховність батьків, відсутність прагнення духовного розвитку дітей;

- авторитаризм або лібералізм;

- аморальний стиль і тон стосунків в сім'ї;

- відсутність в сім'ї нормального психологічного клімату та педагогічної культури спілкування;

- безграмотність в психолого-педагогічному відношенні (відсутність цілеспрямованості виховання, безпринципність, противоречивість у застосуванні методів виховання, фізичні покарання, заподіяння дітям важких моральних страждань) і т.п.

З метою оптимізації та корекції сімейної взаємодії, ми пропонували серію вправ для батьків, що сприяють формуванню демократичного стилю сімейного виховання, спільності “дитина-дорослий”, позитивного сімейного середовища (див. Додатки).

Висновки. Посилення позитивного розвивального взаємовпливу в сім'ї проявляється у зростанні рівня педагогічної грамотності батьків, що позначається на розвитку, поведінці дитини та сприяє розквіту її здібностей. Сімейна взаємодія, яка активізує пізнавальну, продуктивну діяльність, підтримує інтерес та мотивацію до неї, стимулює розвиток особистісно-ціннісної, когнітивно-творчої сфери є необхідним фактором прояву здібностей та становлення особистості дитини, що здатна адаптуватись у будь-яких, навіть складних життєвих умовах.

Перспективою подальших досліджень є вивчення проблеми подолання дезадаптивності дітей та підготовки молоді до свідомого батьківства.

Список використаних джерел

1. Біла І.М. Структурна модель розвитку здібностей в онтогенезі / Біла І.М. // Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства: Матеріали V

Міжнародної науково-практичної конференції (11-12 листопада 2016 р., м. Київ) / за ред. О.І. Власової та ін. – К.: Вид-во «Віваріо», 2016. – С.168-169 .

2. Базові передумови появи та ресоціалізації дітей та молоді групи ризику / Т. В. Говорун // *ScienceRise*. – 2015. – № 8(1). – С. 84-89. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/text_2015_8\(1\)15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/text_2015_8(1)15)

3. Гиппенрейтер Ю.Б. Общаться с ребенком. Как? / Ю.Б.Гиппенрейтер, – М.: ЧеРо, 2001. – 240 с.: ил.

4. Дружинин В.Н. Психология общих способностей / В.Н.Дружинин. – СПб.: Издательство “Питер”, 2000. – 368 с. : (Серия “Мастера психологии”).

5. Дружинин В.Н. Психология семьи / В.Н.Дружинин. – М.: “КСП”, 1996, 160с.

6. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения / М.И.Лисина // Науч.-исслед. Ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – М.: Педагогика, 1986. – 144 с.

7. Непомнящая Н.И. Становление личности ребенка 6-7 лет / Н.И.Непомнящая // Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – М.: Педагогика, 1992. – 180 с.

8. Рубинштейн С.Л. Способности // Психология индивидуальных различий / под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, В.Я.Романова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: АСТ: Астрель, 2008. – С.31-46.

9. Субботский Е.В. Ребенок открывает мир: Кн. для воспитателя дет. сада. / Е.В.Субботский. – М.: Просвещение. – 1991. – 207 с.

10. Шнейдер Л.Б. Семья: оглядываясь вперед / Л.Б.Шнейдер. – СПб.: Питер, 2013. – 368 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

11. Яблонська Т. М. Особливості розвитку ідентичності обдарованих дітей у сім'ї / Т.М.Яблонська // Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (11-12 листопада 2016 р., м. Київ) / за ред. О.І. Власової та ін. – К.: Вид-во «Віваріо», 2016. – С.168-169 .

References

Bila I.M. Strukturna model' rozvitku zdibnostej v ontogenezi / Bila I.M. // Socializacija i resocializacija osobistosti v umovah suchasного suspil'stva: Materiali V Mizhнародної науково-практичної конференції (11-12 listopada 2016 r., m. Kіiv) / za red. O.I. Vlasovoї ta in. – K.: Vid-vo «Vivario», 2016. – S.168-169 .

2. Bazovi peredumovi pojavi ta resocializacii ditej ta molodi grupi riziku / T. V. Govorun // *ScienceRise*. – 2015. – № 8(1). – S. 84-89. – Rezhim dostupu: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/text_2015_8\(1\)15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/text_2015_8(1)15)

3. Gippenrejter Ju.B. Obshhat'sja s rebenkom. Kak? / Ju.B.Gippenrejter, – M.: CheRo, 2001. – 240 s.: il.

4. Druzhinin V.N. Psihologija obshhих sposobnostej / V.N.Druzhinin. – SPb.: Izdatel'stvo “Piter”, 2000. – 368 s. : (Serija “Mastera psihologii”).

5. Druzhinin V.N. Psihologija sem'i / V.N.Druzhinin. – M.: “KSP”, 1996, 160 s.

6. Lisina M.I. Problemi ontogeneza obshhenija / M.I.Lisina // Nauch.-issled. In-t obshhej i pedagogicheskoy psihologii Akad. ped. nauk SSSR. – M.: Pedagogika, 1986. – 144 s.

7. Nepomnjashhaja N.I. Stanovlenie lichnosti rebenka 6-7 let / N.I.Nepomnjashhaja // Nauch.-issled. in-t obshhej i pedagogicheskoy psihologii Akad. ped. nauk SSSR. – M.: Pedagogika, 1992. – 180 s.

8. Rubinshtejn S.L. Sposobnosti // Psihologija individual'nyh razlichij / pod red. Ju.B.Gippenrejter, V.Ja.Romanova. – 3-e izd., pererab. i dop. – M.: AST: Astrel', 2008. – S.31-46.

9. Subbotskij E.V. Rebenok otkryvaet mir: Kn. dlja vospitatelja det. sada. / E.V.Subbotskij. – M.: Prosveshhenie. – 1991. – 207 s.

10. Shnejder L.B. Sem'ja: ogljadyvajas' vpered / L.B.Shnejder. – SPb.: Piter, 2013. – 368 s.: il. – (Serija «Mastera psihologii»).

11. Jablons'ka T. M. Osoblivosti rozvitku identichnosti obdarovanih ditej u sim'ї / T.M.Jablons'ka // Socializacija i resocializacija osobistosti v umovah suchasного suspil'stva:

Додаток

Вправа “Дитина”

Дайте визначення слова “дитина”: “Дитина – це...”

При обговоренні акцент робиться на позитивних визначеннях.

Вправа “Якщо б я була дитиною”

Пофантазуйте, що було б, якщо б ви на мить стали дітьми.

Що б ви хотіли робити в цій ситуації.

Вправа “Картки”

Відберіть картки, де зображено сцени з вашого сімейного життя, взаємодії з дитиною. Які сцени ви б не хотіли повторювати.

Вправа “Сімейна історія”

Згадайте та розкажіть про предмет, який вже давно зберігається у вашій сім’ї та є її гордістю. Це може бути фото дідуся, бабусі, книга, що передається у спадок, старовинний документ чи нагорода. Подумайте, що залишите ви у спадок своїм дітям?

Вправа “Звернення”

Проаналізуйте, наскільки Вам вдається приймати вашу дитину. Для цього протягом дня (а краще 2-3 днів) постарайтесь порахувати, скільки разів Ви звернулись до неї з емоційно позитивними висловлюваннями (радісним приїтанням, одобренням, підтримкою) і скільки – з негативним (докором, зауваженнями, критикою). Якщо кількість негативних звернень рівне або перевершує число позитивних, то зі спілкуванням у вас не все благополучно.

Вправа “Установки”

Проаналізуйте, Як часто ви говорите дітям?

- В тебе все вийде!
- Ти сильний, не здавайся!
- Дякую, що допомагаєш!
- Я на твоїй стороні!
- Я горжусь тобою!
- Я люблю тебе!
- Яке щастя, що ти в нас е!
- Я радію твоїм успіхам!
- Кожний може помилятися, спробуй ще!
- Все в житті залежить від тебе!
- Я рада тебе бачити!
- Мені добре, коли ми разом...!
- Мені подобається, як ти...
- Давай (посидимо, зробимо ...) разом.
- Ти такий хороший!

-
- я зараз зайнята (ий)...
 - подивись, що ти накої(ла)в...
 - це потрібно робити не так...
 - неправильно!...
 - коли ж ти навчишся?...
 - скільки разів я тобі говорила!...
 - ти зведеш мене з розуму!...
 - що б ти без мене роби(ла)в!...
 - йди від мене!...
 - стань в куток!...

Незадоволення діями дитини не повинно бути систематичним, інакше воно переростає в неприйняття її. Можна виражати своє незадоволення окремими діями дитини, але не дитиною в цілому.

Задумайтесь над тим, що більшість з тих установок, які діти отримують від своїх батьків, в подальшому визначають їх поведінку, є дороговказом їх особистісного розвитку.

Вправа “Чи знаєте ви свою дитину?”

Чи часто запитуєте у дитини?

- Про що ти любиш мріяти?
- Хто твій герой?
- Що ти хочеш змінити в собі?
- За що ти найбільше гордишся собою?
- Чому б ти хотів навчитися?
- Яка в тебе улюблена гра?
- А як би ти поступив?
- Як пройшов твій день?

Вправа “Ти у мене сам(а)ий!”

Назвіть позитивні якості своєї дитини, починаючи речення зі слів: “Ти у мене самий...”

Вправа “Зустріч”

Заплющіть на хвилину очі і уявіть себе, що ви зустрічаєте свого кращого друга (чи подругу). Як ви покажете, що раді йому, що він вам дорогий і близький? А тепер уявіть, що це ваша власна дитина: ось вона приходить додому зі школи і ви демонструєте, що раді її бачити. Уявили? Тепер вам легше буде зробити це насправді, до всіляких інших слів та запитань.

Вправа “Обійми”

Обіймайте вашу дитину не менше чотирьох разів на день (звичайні ранкові вітання та поцілунки на ніч не рахуються).

Вправа “Реакції”

Виконуючи попередні завдання, зверніть увагу на реакції дитини і на свої власні почуття.